

Відшкодування спадкоємцями витрат на охорону та управління спадковим майном

А.О. Гелич
кандидат юридичних наук, старший викладач, Юридичний інститут, Національний авіаційний університет

У статті досліджено витрати на охорону та управління спадковим майном і порядок їх відшкодування спадкоємцями.

В статье исследованы расходы на охрану и управление наследственным имуществом и порядок их возмещения наследниками.

This article explores the costs for the protection and management of the heritance property and the order of the compensation of it by the successors.

Ключові слова: спадкування, спадщина, спадкове майно, управління, охорона, спадкоємці, відшкодування витрат.

Постановка проблеми

Цивільним Кодексом України (далі – ЦК України) окремо регулюється порядок відшкодування витрат, що здійснювалися на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця, а також на охорону та управління спадковим майном. Такі вимоги за підставами їх виникнення є неоднорідними. Адже можна виділити борги самого спадкодавця – це обов'язки, які існували на момент відкриття спадщини, та обов'язки, які виникли після відкриття спадщини, при цьому вони відшкодовуються спадкоємцем за рахунок спадкового майна.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Спадкоємець, який приймає спадщину, набуває обов'язку задовольнити не лише вимоги кредиторів спадкодавця, а й відшкодувати витрати, що можуть виникати вже після відкриття спадщини, серед яких слід виділити витрати на охорону та управління спадковим майном. Саме тому питання правової природи та порядку відшкодування витрат на охорону й управління спадковим майном відрізняється від питання відповідальності спадкоємців за зобов'язаннями спадкодавця та потребує окремого наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У сучасній літературі дослідження витрат на охорону та управління спадковим майном і порядку їх відшкодування спадкоємцями мають фрагментарний характер і, звичайно, розглядаються у зв'язку з питанням поняття та складу спадщини. Теоретичні проблеми об'єктів цивільних правовідносин та об'єктів спадкування розглядали такі автори: Ю.О. Заїка, М.Д. Єгоров, І.А. Кістяківський, Є.О. Кухарев, З.В. Ромовська, Є.О. Рябоконь, В.І. Серебровський, С.Я. Фурса, Б.Б. Черепакін та інші.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення правової природи витрат на охорону та управління спадковим майном і порядку їх відшкодування спадкоємцями.

Виклад основного матеріалу дослідження

Особливими видами вимог, що пред'являються до спадкоємців у зв'язку з відкриттям спадщини, є витрати на охорону спадкового майна та управління спадковим майном. Охорона й управління спадковим майном є різними видами юридично значимих дій. Вони відрізняються як підставами виникнення зобов'язань із них, так і порядком їх відшкодування.

Ще більш складним є питання щодо

кваліфікації витрат на охорону та управління спадковим майном (ст. 1283–1285 ЦК України). Частиною 4 ст. 1283 ЦК України передбачено, що витрати на охорону спадкового майна відшкодовуються спадкоємцями відповідно до їхньої частки в спадщині. Тобто буквально тлумачення цієї норми вказує на те, що, по-перше, такі витрати мають здійснюватися самими спадкоємцями, і, по-друге, спадкоємці не мають права обґрунтовувати перед кредиторами спадкодавця зменшення активу спадкової маси вказаним видом витрат.

Це стосується й витрат у зв'язку з управлінням спадщиною (ст. 1285 ЦК України). Відповідно до ст. 64 Закону України «Про нотаріат» від 02.09.1993, у редакції закону від 01.10.2008, можна зробити висновок, що витрати на охорону та управління спадковим майном здійснюються за рахунок спадкового майна [10].

У п. 199 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України на відміну від попередньої редакції не вказується прямо, що нотаріус до закінчення строку на прийняття спадщини може видати спадкоємцеві дозвіл на одержання частини вкладу спадкодавця в банку (фінансовій установі) на покриття витрат, пов'язаних із охороною й управлінням спадковим майном [6]. Така редакція норми вказує на те, що не існує однозначного розуміння та підходу щодо віднесення витрат на охорону й управління спадковим майном на рахунок спадщини.

Під охороною спадкового майна розуміють сукупність заходів із забезпечення збереженості майна, мета яких – запобігти псуванню, пошкодженню чи втраті спадкового майна.

Визначення змісту правовідносин щодо охорони спадкового майна підтверджує нашу точку зору, згідно з якою спадщина є об'єктом правовідносин із спадкування, а спадкове майно може бути об'єктом різноманітних спадкових правовідносин. Причому склад спадкового майна, як об'єкта тих чи інших спадкових правовідносин, може змінюватися. Зокрема, Є.О. Рябонько зазначає, що охорони потребує, передусім, майно, щодо якого не виявилось

спадкоємців, які бажають його прийняти. Відповідно, немає достатніх підстав для вжиття таких заходів, коли, наприклад, до складу спадщини входить право власності на жилий будинок, а спадкоємцями є особи, які проживали в цьому будинку разом із спадкодавцем [4, с. 222-223].

Відповідно до п. 190 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України для охорони спадкового майна нотаріус проводить опис спадкового майна, призначає його охоронця та передає майно йому на зберігання. Зміст норм, що регулюють охорону спадкового майна, однозначно свідчить, що йдеться лише про такий вид об'єктів цивільних прав, як речі. Таким чином, відповідно до ст.ст. 1283, 1284 ЦК України охороні не може підлягати спадщина як сукупність прав і обов'язків спадкодавця, що підлягає переходу до спадкоємців. Охороні може підлягати лише спадкове майно як сукупність певних речей, тобто об'єктом правовідносин із охорони спадкового майна є речі.

Є.О. Харитонов вказує, що видатки, пов'язані з описом та охороною спадкового майна, покладаються на спадкоємців, які закликаються до спадщини, відповідно до їхньої частки в спадщині. Незалежно від перебування під охороною описане майно належить спадкоємцям з моменту відкриття спадщини (ч. 5 ст. 1268 ЦК України) [12, с. 793].

Як зазначає Ю.О. Заїка, охорона спадкового майна здійснюється в інтересах: спадкоємців, відказоодержувачів, кредиторів, територіальної громади (держави) [5, с. 222]. Оскільки охорона спадкового майна здійснюється в інтересах не лише спадкоємців, відказоодержувачів і територіальної громади, до якої спадкове майно може перейти на підставах відумерлості, а й в інтересах кредиторів спадкодавця, слід зробити такі висновки. Витрати на охорону спадкового майна мають пропорційно обтяжувати частку як у спадщині, що належить спадкоємцям, вартість заповідального відказу та розподілятися пропорційно щодо суми вимог, які мають кредитори спадкодавця до спадкоємців.

У цьому разі могло б мати місце застосування норм ст. 1212 ЦК України щодо набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. На нашу думку, якщо покласти витрати щодо охорони спадкового майна лише на спадкоємців щодо майнового становища кредиторів спадкодавця, то матиме місце правова ситуація, що означає збереження майна без достатньої правової підстави. Так, І.Е. Берестова зазначає, що можливість застосування зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави майнових прав громадян, юридичних осіб і держави обумовлено специфікою цього інституту в його поширенні на всі інститути зобов'язального права. Мета цих зобов'язань полягає в захисті майнових прав та інтересів громадян і організацій шляхом поновлення попереднього становища [1, с. 38].

Але, за загальним правилом, витрати на охорону спадкового майна відшкодовуються відповідно до ч. 4 ст. 1283 ЦК України: «Витрати на охорону спадкового майна відшкодовуються спадкоємцями відповідно до їх частки у спадщині». У цьому є певна суперечливість із ч. 1 ст. 1283 ЦК України, однак слід зазначити, що такий підхід є традиційним і сформованим у цивілістиці вже протягом тривалого часу. Законодавство європейських країн також знаходиться на аналогічних позиціях щодо віднесення витрат на охорону спадкового майна на рахунок спадкового майна [3, с. 787].

Як вказує Є.О. Рябоконт, термін «витрати на охорону» може бути підданий неоднозначному розумінню, оскільки не дає чіткої відповіді на запитання, чи підлягають відшкодуванню лише фактичні витрати, яких зазнав охоронець, чи останній має право, крім того, претендувати на одержання від спадкоємців винагороди за свої послуги [4, с. 225].

Слід підтримати думку цього правознавця про те, що нотаріус та орган місцевого самоврядування права на винагороду позбавлені, адже виконують свої повноваження в силу прямої вказівки закону. Варто також погодитися з тим, що виконавець

заповіту, який здійснював охорону спадкового майна, не вправі претендувати на окрему плату за охорону спадкового майна, адже він одержує плату за виконання повноважень в цілому (ст. 1291 ЦК України). Також Є.О. Рябоконт зазначає, що у випадку здійснення заходів щодо охорони спадщини іншими особами, у тому числі спадкоємцями, право вимагати винагороду за рахунок спадкового майна не суперечить суті цих відносин, тим більше, що відповідне право особи, яка здійснює зберігання спадщини, крім спадкоємців, закріплене у ч. 1 ст. 62 Закону України «Про нотаріат» [4, с. 225].

З огляду на це, необхідним є уточнення: чи має право вимагати відповідної винагороди спадкоємець, який здійснює охорону спадкового майна, тобто відповідного збільшення його частки? Незважаючи на те, що в ст. 62 Закону України «Про нотаріат» спадкоємців не названо особами, які мають право на винагороду, є правомірною наявність вимоги про відшкодування витрат, пов'язаних із діяльністю щодо охорони спадкового майна, а також теоретично можна припустити наявність вимоги про сплату винагороди такому спадкоємцеві, адже він здійснює такі дії не лише у власних інтересах, а й в інтересах інших спадкоємців, кредиторів, відказоодержувачів. Такий спір вирішуватиметься в судовому порядку.

Вимоги про відшкодування витрат на охорону спадкового майна можуть пред'являтися до спадкоємців, які прийняли спадщину, а також до виконавця заповіту, якщо з певних причин охорона спадкового майна здійснювалася не виконавцем заповіту.

Суперечливим з теоретичної точки зору є питання про можливість пред'явлення вимог про відшкодування витрат на охорону спадкового майна до територіальної громади. У п. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» вказано, що вимоги про відшкодування витрат на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця (ст. 1232 ЦК України), а також витрат на охорону спадкового май-

на (ст. 1283 ЦК України) можуть бути пред'явлені й до територіальної громади, що стала власником спадщини, визнаної судом відумерлою [11].

Як зазначає Є.О. Рябоконт, за імперативною нормою ст. 1283 ЦК України такі витрати підлягають відшкодуванню винятково спадкоємцями, до числа яких територіальна громада як власник відумерлого майна (ст. 1277 ЦК України) не належить [4, с. 225].

Таким чином, у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» норми ч. 4 ст. 1283 ЦК України отримали розширювальне тлумачення. На нашу думку, це може означати також, що подібне тлумачення стосується й інших осіб, які отримують спадкове майно – кредиторів і відказоодержувачів.

Відносини і охорони спадкового майна в літературі зі спадкового права найчастіше розглядаються разом із правовідносинами щодо управління спадщиною. Цивільним законодавством України встановлено договірні підстави управління спадковим майном. Статтею 1285 ЦК України зазначається: «Якщо у складі спадщини є майно, яке потребує утримання, догляду, інших фактичних чи юридичних дій для підтримання його в належному стані, нотаріус, а в населених пунктах, де немає нотаріуса, – відповідний орган місцевого самоврядування, у разі відсутності спадкоємців або виконавця заповіту укладають договір на управління спадщиною з іншою особою».

Відповідно до загальних положень про договір, договір про управління спадщиною класифікується як договір на користь третьої особи (ст. 636 ЦК України). Разом з тим, договір про управління спадщиною не може класифікуватися як окремий вид договорів управління майном, які регулюються гл. 70 ЦК України «Управління майном». Як вказано в коментарі до ст. 1029 ЦК України, слід ураховувати, що ст.ст. 1029-1045 ЦК України не можуть застосовуватись до відносин щодо управління спадщиною (ст. 1285 ЦК України). Правда, не виключається в окремих ви-

падках їх застосування до цих відносин за аналогією [8, с. 528].

Відповідно до ст. 1285 ЦК України договір про управління спадщиною укладає нотаріус, а в населених пунктах, де немає нотаріуса, – відповідний орган місцевого самоврядування, у разі відсутності спадкоємців або виконавця заповіту. Такі особи не можуть вважатися установниками управління, адже вони не виступають власниками спадкового майна.

Цивільним законодавством України не встановлено особливості стягнення плати за виконання дій щодо управління спадщиною на користь особи, яка здійснює таке управління. Відповідно до ст. 1035 ЦК України істотною умовою договору управління майном є визначення розміру і форми плати за управління майном. Постає запитання – якщо при укладенні договору про управління спадщиною не буде досягнуто згоди про розмір і форму плати, то чи може це призвести до визнання договору неукладеним, чи в цьому разі мають застосовуватись за аналогією норми спадкового права, що передбачають встановлення плати за виконання заповіту?

На нашу думку, щодо стягнення плати за виконання своїх повноважень особа, яка управляє спадщиною, за аналогією може застосовувати норми ст. 1291 ЦК України щодо права виконавця заповіту на плату за виконання своїх повноважень, виходячи з таких міркувань.

Договір про управління спадщиною укладається виключно після відкриття спадщини, тому за аналогією з ч. 2 ст. 1291 ЦК України, якщо розмір плати не був визначений у договорі, він може бути визначений, або за домовленістю особи, яка здійснювала управління спадщиною, та спадкоємцями, а в разі недосягнення такої згоди, тобто в разі спору – судом.

Є.О. Кухарев зазначає, що передбачена українським законодавством можливість визначення розміру плати виконавця заповіту після відкриття спадщини є цілком обґрунтованою, оскільки, даючи згоду бути виконавцем заповіту, в якому не встановлено розмір плати, особа може не уявляти обсяг тих дій, які необхідно буде

вчинити після відкриття спадщини [7, с. 140].

Міркування щодо встановлення розміру плати виконавцеві заповіту також цілком справедливо стосуються розміру плати управителя спадковим майном. За аналогією зі ст. 1295 ЦК України можливість встановлення плати виконавцеві заповіту після відкриття спадщини може запобігти подальшій відмові останнього від здійснення своїх повноважень у порядку ст. 1295 ЦК України.

Але, з іншого боку, як зазначається в літературі, регулюючи можливість встановлення плати виконавцеві заповіту після відкриття спадщини, закон не передбачає загальні засади визначення розміру такої плати, оскільки дії, якими охоплюється виконання заповіту, можуть бути різноманітними. І в цьому аспекті цілком очевидно буде ситуація, коли спадкоємці вважатимуть таку суму зовеликою і спір автоматично розглядатиметься в судовому порядку.

На розмір визначення плати особі, яка здійснює управління спадщиною, впливають обставини, аналогічні встановленню розміру плати виконавцеві заповіту.

При обчисленні розміру плати особі, яка здійснює управління спадщиною, як і щодо виконавця заповіту, доцільним є застосування за аналогією ч. 4 ст. 632 ЦК України, відповідно до якої, якщо ціна в договорі не встановлена і не може бути визначена виходячи з його умов, вона визначається виходячи із звичайних цін, що склалися на аналогічні товари, роботи або послуги на момент укладення договору.

Отже, в ході визначення розміру плати за основу слід взяти середні ціни, що склалися на аналогічні послуги в період здійснення особою своїх повноважень, або в момент відкриття спадщини, якщо період здійснення виконавцем заповіту своїх повноважень досить тривалий, унаслідок чого неможливо встановити середні ціни на ці послуги. Якщо ж розмір плати встановлений більше за середній, то потрібно довести його обґрунтованість, виходячи з якості самих послуг, кількості затраченого часу тощо.

У ході встановлення розміру плати особі, яка здійснює управління спадщиною, як і виконавцеві заповіту, слід виходити з розумності такого розміру. Незважаючи на те, що цивільне законодавство визначає «розумність» як загальну засаду цивільного законодавства (ст. 3 ЦК України), не розкриваючи його зміст, юридична література оперує таким поняттям. Як зазначає з цього приводу В.І. Ємельянов, розумними слід вважати такі дії, які вчинила б людина, що має середній рівень інтелекту, знань та життєвого досвіду. Абстрактна особа, наділена такими якостями, може називатися розумною людиною. Вирішуючи питання розумності, слід порівняти дії, що оцінюються, з еталонними діями середньої людини. Тобто розумність у кінцевому результаті передбачає адекватність вчинюваних виконавцем заповіту дій тому розмірові грошової суми або майна, який він пропонує спадкоємцям як плату за виконання своїх повноважень. Здійснюючи будь-які дії, особа прагне максимально дотриматися власних інтересів. Тобто виконавець заповіту намагатиметься встановити максимальний розмір плати за виконання повноважень, виходячи із власних потреб. Однак вирішальним у цьому аспекті стане адекватність запропонованого розміру плати характерові дій.

Застосовуючи розумність як критерій визначення розміру плати за управління спадщиною, як і при виконанні заповіту, слід взяти до уваги, перш за все, складність вчинюваних дій, відсутність альтернативних варіантів залучення юридичної допомоги та, безперечно, результат таких дій [7, с. 140].

Дуже чітко В.Ю. Чуйкова проводить відмежування витрат, які не входять до складу спадщини, але відшкодовуються за рахунок спадкового майна від боргів спадкодавця, що входять до складу спадщини. Щодо витрат, які обтяжують спадщину, дослідник вживає оригінальний термін «відшкодування витрат, які падають на спадкоємців» [13, с. 399-400]. Також вказує, що до спливу шестимісячного строку або до отримання свідомства про право на спадщину спадкоємець має право здійс-

нювати за рахунок спадкового майна лише витрати: 1) на покриття витрат на догляд за спадкодавцем під час його хвороби, а також на поховання; 2) на догляд осіб, які перебували на утриманні спадкодавця; 3) на задоволення претензій щодо заробітної плати та претензій, які прирівнюються до таких; 4) щодо охорони та управління спадковим майном.

Про встановлення особливого правового режиму щодо витрат, які обтяжують спадщину, свідчить також інший, загально-цивільний, відмінний від «претензійного» порядок звернення вимог про відшкодування таких витрат. Як зазначає В.Ю. Чуйкова, на вимоги щодо відшкодування витрат на догляд за спадкодавцем під час його хвороби, а також витрат щодо охорони та управління спадковим майном поширюється загальний трирічний строк позовної давності, передбачений ст. 257 ЦК України [13, с. 399-400].

Якщо в складі спадщини є майно, яке потребує утримання, догляду, вчинення інших фактичних чи юридичних дій для підтримання його в належному стані, нотаріус, а в населених пунктах, де немає нотаріуса, – відповідний орган місцевого самоврядування, у разі відсутності спадкоємців або виконавця заповіту укладають договір на управління спадщиною з іншою особою. Це може бути хтось із родичів спадкодавця, працівник підприємства, що належало спадкодавцю, працівник органів місцевого самоврядування тощо [12, с. 795].

Проблемним є питання щодо того, чи повинні входити до складу спадкового майна витрати на управління спадщиною? На нашу думку, навіть якщо такі витрати будуть компенсовані за рахунок спадкового майна, надалі вони мають бути перераховані як витрати спадкоємця і не повинні входити до складу спадщини. Але більшість дослідників притримується точки зору, відповідно до якої витрати на управління майном відносяться за рахунок вартості спадщини.

Як зазначає Є.О. Харитонов, особа, яка управляє спадщиною, не може використовувати спадкове майно для отримання

прибутку на власну користь. Після закінчення строку управління спадщиною особа, яка управляє спадковим майном, мусить подати спадкоємцям звіт про результати управління майном.

Управляючий має право на плату за виконання своїх обов'язків. Вказується, що ця сума обумовлюється договором між нотаріусом та особою, яка управляє спадщиною. Вона виплачується спадкоємцями пропорційно до частки успадкованого кожним із них майна. Якщо спадкоємці відмовляються сплатити гроші за управління спадщиною, то управляючий може звернутися до суду. Якщо особа заподіяла шкоду або використовувала спадщину у власних цілях, спадкоємці можуть звернутися до суду з позовом про відшкодування збитків та моральної шкоди (ст.ст. 22, 23 ЦК України) [12, с. 796].

Вартість спадщини може бути визначена за погодженням спадкоємців, кредиторів спадкодавця, а також відказоодержувачів, які в цьому разі є заінтересованими особами. У процесі оцінки вартості спадщини може бути застосована професійна оцінка, у тому числі й аудиторська, в основному це стосується об'єктів підприємницької діяльності.

Таким чином, хоча відповідно до ч. 5 ст. 1268 ЦК України спадщина вважається такою, що належить спадкоємцям з часу відкриття спадщини, незалежно від того, коли вона була прийнята, у спадковому праві порушується загальноцивільний принцип, відповідно до якого плоди і доходи належать власникові майна, витрати на утримання майна також відносяться на рахунок власника. Відповідно до ч. 4 ст. 319 ЦК України «Власність зобов'язує», логічно було б, якби витрати на утримання майна, що належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини, відносилися б на рахунок особистого майна спадкоємця. Але потрібно зробити висновок, що положення, згідно з яким вживається термін «спадкоємець несе відповідальність», «спадкоємець відшкодовує витрати» тощо, означає, що такі витрати відшкодовуються за рахунок спадкового майна, яке вважається належним спадкоємцеві з часу відкриття

спадщини. При цьому, якщо застосовувати буквально тлумачення вказаних норм, то потрібно було б зробити протилежний висновок.

На нашу думку, в спадковому праві не реалізуються теоретичні засади концепції управління майном, виходячи з теоретичних позицій примноження майна. Відповідно до концепції розуміння управління майном, здійсненої Р.А. Майдаником, потрібно зробити висновок, що в чинному законодавстві немає підстав для того, щоб відносити витрати на управління спадковим майном на рахунок вартості спадщини.

Як зазначає Р.А. Майданик, під діями в інтересах вигодонабувача або установника управління слід розуміти вчинені з належною дбайливістю дії, що не суперечать закону і мають своєю метою зберігання та примноження вартості переданого в управління майна, здійснені без невиправданого ризику можливих витрат так, як вчинив би на місці управителя сам установник за аналогічних обставин [9, с. 107].

Близькою до точки зору Р.А. Майданика є позиція І.В. Венедиктової, яка визначає довірче управління як ініціативну самостійну діяльність управителя щодо реалізації чужих суб'єктивних прав та обов'язків, що може бути спрямована на збереження чи примноження переданого в довірче управління майна, а також зменшення або попередження збитків від його використання шляхом реалізації правомочностей володіння, користування й розпорядження в обсязі, встановлено-

му установником управління [2, с. 61].

Є.О. Кухарев характеризує управління спадщиною з огляду на здійснення своїх повноважень виконавцем заповіту. На його думку, уявляється доцільним розглянути управління спадковим майном саме виходячи з позиції примноження переданого в управління спадкового майна, тобто фактично отримання прибутку від вчинення управителем дій, що охоплюються управлінням, а також зменшення або попередження збитків від його використання. Наведений висновок обумовлений тим, що законодавець виокремлює в ст. 1290 ЦК України такі повноваження виконавця заповіту, як – «управляти спадщиною» та «вжити заходів щодо охорони спадкового майна». За таких обставин повноваження щодо управління спадковим майном та його охорони відрізнятимуться характером вчинюваних дій, що, у свою чергу, обумовлюється особливостями спадкової маси [7, с. 105].

Висновки

Отже, витрати, що виникають після відкриття спадщини, серед яких слід виділити витрати на охорону та управління спадковим майном, до складу спадщини не входять і охоплюються поняттям «спадкове майно». Тому доцільно вживати термін «вимоги, що обтяжують спадщину», який буде ширшим, ніж поняття «борги спадкодавця», і охоплюватиме як майнові обов'язки (борги) спадкодавця, так майнові обов'язки, що виникли після відкриття спадщини та пов'язані зі спадщиною.

Список використаних джерел

1. Берестова І.Е. Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави : загальнотеоретичні проблеми та правові наслідки : монографія / І.Е. Берестова. – Дніпропетровськ : Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2005. – 168 с.
2. Венедиктова І.В. Договір довірчого управління майном в Україні / І.В. Венедиктова. – Харків : Консум, 2006. – 216 с.
3. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / [пер. с фр. В. Захватаев / Предисловие : А. Довгерт, В. Захватаев / Приложения 1-4 : В. Захватаев / отв. ред. А. Довгерт]. – К. : Истина, 2006. – 1008 с.
4. Заїка Ю.О. Спадкове право : навч. посіб. / Ю.О. Заїка, Є.О. Рябоконт. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 352 с.
5. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні : Становлення і розвиток : монографія / Ю.О. Заїка. – 2-ге вид. – К. : КНТ, 2007. – 288 с.
6. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України. Затв. наказом

Цивільне право і цивільний процес

Міністерства юстиції України від 03.03.2004 р. № 20/5 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 10. – С. 639.

7. Кухарев О.Є. Виконання заповіту: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03 / О.Є. Кухарев. – К., 2008. – 201 с.

8. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : [В 4-х т.] / А.Г. Ярема, В.Я. Карабань, В.В. Кривенко, В.Г. Ротань. – Т. 3. – К. : А.С.К. ; Севастополь : Ін-т юрид. досліджень, 2006. – 928 с.

9. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2-х т. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – Т. II. – 1088 с.

10. Закон України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. № 3425-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – С. 383.

11. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 р. № 7 // Вісник Верховного Суду України. – 2008. – № 6. – С. 17.

12. Харитонов Є.О. Цивільне право України : підручник / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, О.В. Старцев. – вид. 2-е, перероб. і доп. – К. : Істина, 2009. – 816 с.

13. Цивільне право України : підручник, у 2-х т. / [Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова В.І. та ін.] ; за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – 480 с.